

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת ויגש, תשע"ד
מספר 1046מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

לקרוא את פרשת ויגש עם המחשבה המוסרית של עמנואל לוינס חנוך בן-פזי

סדרת הפרשיות המסיימות את חומש בראשית היא יחידה סיפורית אחת בעלת משמעות תיאולוגית ומוסרית. סדרה זו מביאה את הקורא והמעייין לעצור ולחשוב על נושאים של אחריות, על משמעותה של בחירה ואולי גם על אפשרות של תיקון ותשובה. אני מבקש להזמין את הקוראות והקוראים לעיין בסיפורו של יוסף בעזרת הפילוסוף עמנואל לוינס.¹ דרכו הפרשנית היוצאת מספרות חז"ל והפרשנות היהודית הקלאסית של ימי הביניים מבקשת לחשוף את המשמעות המוסרית העולה מן הכתובים כדי שלא להפריד בין השמימי לארצי ובין המטאפיזי לאתי.

ההזמנה ללמוד שיעור באתיקה באמצעות פרשת ויגש ובאמצעות דמותו של יוסף היא אפשרות מעוררת הערכה. כמה נושאים מוסריים מועלים לדיון, ואף לא אחד מהם נדון בפשטות: אחווה, עבדות, כלכלה, סליחה ופיוס. כיצד יש לתאר ולהבין את דרכו הכלכלית של יוסף: כאיש המגן על העם המצרי ומצילן מחרפת רעב, או שמא נכון יהיה לתאר אותו כמי שייסד את משטר העבדות? כיצד יש להבין את המפגש בין יוסף לאחיו: מעשה של פיוס או מעשה של חשבון אישי? כיצד יש להבין את שליחת העגלות אשר שולח יוסף לאביו: מעשה של נדיבות או שמא חשבון נוקב על אודות אחריותו?² שאלות אלו עולות לדיון בכתביו של לוינס מתוך החשיבה המוסרית ומתוך הבקשה לזהות את האופק של המחשבה היהודית המתעוררת בעזרתם. למרות ריבוי ההקשרים המרתקים שבהם נדרש לוינס לעניינו של יוסף – מורה למנהיגות ולתפקידו הפוליטי כלכלי של המנהיג, למשמעות המורכבת של רעיון "הכנסת האורחים", למשמעותה של האחווה אך גם למורכבות המוסרית של בקשת סליחה, שבה אבקש לדון להלן.

שתי הפרשיות האחרונות של חומש בראשית, נוגעות במורכבות שבמערכות היחסים שבין אדם לאדם ובאחריות המוסרית של כל אדם במפגשו עם אדם אחר. מה משמעו של המפגש המרגש שבין יוסף לאחיו בפרשת ויגש? האם עלינו לראות במפגש זה מפגש של פיוס וסליחה המתקדם לקראת סוף טוב? ואולי דווקא מבקש יוסף לבוא חשבון עם אחיו עד אשר יבואו לבור העבדות? למה מתכוון יוסף כאשר

* ד"ר חנוך בן פזי, המחלקה למחשבת ישראל, בר אילן.

מוקדש לאמי, דבורה (רלב"ג) בן-פזי זכרה לברכה.

¹ עמנואל לוינס (1906–1995), פילוסוף יהודי צרפתי, אשר משנתו הפילוסופית מוקדשת לאתיקה, למעמדו של האחר והמחויבות כלפי אחרות. לוינס מוכר בארץ גם בשל "הקריאות התלמודיות" קורפוס של עיונים פילוסופיים בסוגיות תלמודיות, המבקשים אחר המשמעות המוסרית של השיח התיאולוגי.

² בדרכו הייחודית מפרש מדרש בראשית רבה את העגלות ששלח יוסף ליעקב כלימוד פרשת עגלה ערופה הנוגעת לאחריותה של המנהיגות על המעשים הנעשים בתחום אחריותה (בר"ר צד: ג).

הוא אומר לאחים "הַתַּחַת אֶ-לֵקִים אֲנִי וְאַתֶּם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה אֶ-לֵקִים חֲשַׁבָה לְטָבָה לְמַעַן עֲשֶׂה כִּי־וּמָה הִנֵּה לְהַחֲיִיתָ עִם-רָב" (בר' נ:יט-כב)? האם העובדה שיש משמעות א-לוקית לתהליכים ההיסטוריים פוטרת את האדם מלדון במשמעות המוסרית של מעשיו? האם המשמעות המשיחית ההיסטורית יכולה לכפר על הפגיעה הפשוטה של אדם באדם אחר למטרות נעלות?

שאלה זו נדונה במסכת יומא מתוך ההקשר של החובה לפייס על עברות שבין אדם לחברו, שכן לכאורה מלמדת כבר המשנה את ההיפך. דהיינו אין בכוחה של התכנית הא-לוקית להיות כיוונית לעברות שנעשו בין אדם לחברו, וכי על עברות אלו מוטל על הפוגע לפייס את חברו. הגמרא מביאה בעניין זה את שאלתו של רב יוסף בר חבו: "עברות שבין אדם לחברו אין יום הכיפורים מכפר? והא כתיב 'אם יחטא איש לאיש ופללו א-לקים'!" (יומא פז:א), דהיינו הא-ל מכפר גם על הפגיעות שבין בני האדם על ידי תפילה או מעשה דתי. אולם לוינס מבקש להבין את המשמעות הפילוסופית של עמדה זו:

האין רב יוסף בר חבו סבור, שהעניינים הפרטיים שבין בני האדם אינם פוגעים בשיווי המשקל של העולם? שכן מה הם מול הנצח? במישור העליון, במישור הא-לוקים, במחלט, ברמת ההיסטוריה האוניברסלית הכול יבוא על מקומו בשלום. בעוד מאה שנה איש לא יזכור את תלאתינו הקטנות, את דאגותינו ועלבונותינו הפעוטים!³

הקורא המצוי בשיח הפילוסופי יכול לזהות בדברים אלה עמדות פילוסופיות של העת החדשה, או כפי שלוינס מכנה זאת "הד אנכרוניסטי של הגל". דעה זו יכולה לפתות אנשים מודרניים שיחשבו כי הבעיות הפרטיות הקטנות שלנו הן חסרות משמעות במונחים כלל אנושיים או במונחים נצחיים: "הדמעות והצחוק של בני התמותה אינם נחשבים כל כך, חשוב הוא סידור הדברים במוחלט".⁴ אלא שהמחשבה התלמודית נוטה לשלול עמדה זו, משום שאין מחילת הא-ל ואין מחילת ההיסטוריה ללא המחילה הפרטית שמתבקשת בין האדם לעצמו ובין האדם לזולתו. לכאורה, זו הייתה גם תשובתו של יוסף לאחיו. במישור השמימי אכן "אֶ-לֵקִים חֲשַׁבָה לְטָבָה", אך דעו לכם אחיי כי במישור הארצי "וְאַתֶּם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה". כיצד אם בכלל יוכלו האחים לפייס את יוסף על הפגיעה שפגעו בו?

ובדיוק כאן מוסיף לוינס הערה פרשנית קטנה ההולכת ומתפתחת: אב הדגם לעיון בפגיעה שבין בני אדם ובאפשרות הסליחה הוא יוסף ואחיו. הגמרא⁵ מצטטת את דברי רבי יוסי בר חנינא: "כל המבקש מטו מחברו אל יבקש ממנו יותר משלוש פעמים, שנאמר 'אֲנָא שָׂא נָא...נְעַתָה שָׂא נָא' (בר' נ:יז)" אדם נתבע לבקש סליחה מחברו עד שלוש פעמים (כמספר הפעמים שמילת 'נא' מופיעה בפסוק זה). בעיני לוינס הבחירה התלמודית הזו בפסוקים אלו איננה מקרית אלא הפניה אל אותה בקשת סליחה של האחים מיוסף. כנראה גם אם יוסף לא נענה לבקשת הסליחה, הרי האחים לא נדרשים לבקש אלא עד שלוש פעמים. הגמרא מלמדת אותנו, על פי לוינס, כי הדגם של הפגיעה הוא האחים שמוכרים את האח שלהם לעבדות:

סיפור האחים שמכרו את אחיהם לעבד, ניצול האדם בידי האדם, זהו אב הטיפוס של פגיעה, וכל פגיעה אחרת (גם מילולית) דומה לה.⁶

אלא שסיפור זה לא מגיע אל פתרונו בפרשת ויגש, ולמרבחה ההפתעה גם לא בפרשת ויחי. הפרק הבא יהא בזמן יציאת מצרים, שכן למעט ארונו של יוסף שאר האחים יישארו קבורים במצרים. משה, על פי המדרש, בליל יציאת מצרים עומד על גדות הנילוס ומחפש את ארונו של יוסף כדי למלא את השבועה להעלות עצמותיו לכנען. באופן ציורי מתאר המדרש את בני ישראל המהלכים במדבר ונושאים שני ארונו – ארונו של יוסף וארון הברית (סוטה י"ג).

מסע ישראל במדבר הוא בעת ובעונה אחת מסע שכינה אך גם מסע של לווייה.⁷ תהליך הגאולה של העם תובע תחילה את החזרה אל העבר, ולא סתם אל העבר, אלא אל אותן שאלות ואותם אירועים שבני ישראל היו מעדיפים לשכוח. המסע הגדול אל ארץ ישראל, המסע הגדול לעבר קבלת התורה, חייב לעבור דרך חשבון הנפש וקבלת האחריות המוסרית והדתית. המשמעות המוסרית העולה מפרשת ויגש ומן ההתייצבות לפני יוסף דורשת יכולת השהיה והעברה מדור לדור. המסע חזרה לארץ ישראל כולל את המחויבות המוסרית הכבדה לפגיעות שבין אדם לאדם ולקבלת האחריות על מעשינו. באופן רעיוני כאשר שואלים העוברים והשבים את בני ישראל על אודות הארון שהם נושאים על כתפיהם, וכאשר

³ עמנואל לוינס, *תשע קריאות תלמודיות*, תרגום: דניאל אפשטיין, ירושלים ותל אביב: שוקן, עמ' 16.

⁴ לוינס, *תשע קריאות תלמודיות*, עמ' 16.

⁵ בבלי, יומא פז:א.

⁶ לוינס, *תשע קריאות תלמודיות*, עמ' 19.

⁷ על פי עמנואל לוינס, *חירות קשה: מסות על היהדות*, תרגום: עידו בסוק, תל אביב: רסלינג, 2007, עמ' 55.

משיבים הם "זהו ארונו של יוסף", ישראל הנושאים את הארון יודעים כי החוב המוסרי על מכירתו של יוסף לעבדות וגירושו לארץ מצרים נתבע גם מהם.⁸ אם כן, ההזמנה ללמוד את פרשת ויגש בעזרת לוינס היא הזמנה להעמיק בשאלות המוסריות הנוקבות ביותר שהפרשיות המסיימות את חומש בראשית מעלות. היא מלמדת אותנו על המורכבות הרבה שבניסיונות לפייס ולבקש סליחה, על המשמעות ההיסטורית לעתים של אותן "עברות שבין אדם לחברו", ועל שההתחייבות אל התורה המסומלת בארון הברית עוברת דרך המחויבות המוסרית שבין אדם לאדם, המסומלת בנשיאת ארונו של יוסף.

⁸ הפיוט "אלה אזכרה" מתאר את מותם של עשרת הרוגי מלכות כקבלת הדין על מכירת יוסף בידי עשרת האחים.